

Wiesław Antosz¹

Rządomyślność w badaniu warunków podmiotowości osób niepełnosprawnych intelektualnie²

Analiza warunków tworzenia systemu rehabilitacji osób niepełnosprawnych po roku 1989 w Polsce w perspektywie dyskursywnej (Mouffe 2005; Laclau 1998; Rasiński 2010) pozwala określić rządomyślność tworzącą ten system. Przyjęta w Polsce rządomyślność neoliberalna typu amerykańskiego zakładała oba teoretyczne warianty liberalizmu europejskiego wskazywanego przez Foucaulta, nie uznając przy tym ani wolności, ani cedowania praw przez niepełnosprawnych intelektualnie zgodnie z ich interesami. Ukształtowana rządomyślność systemu rehabilitacji utrwala to rozdwojenie, tworząc niepełnosprawnych jako użytecznych ekonomicznie, ale niewspółuczestniczących w rządzeniu, lecz podlegających dyrektywnej władzy typu duszpasterskiego. Tego typu rządomyślności stwarzają warunki do konstruowania schizofrenicznej normalności nienormalnych.

Słowa kluczowe: podmiotowość, niepełnosprawność intelektualna, krytyka praktyczna, rządomyślność, Michel Foucault

Constructing the subjectivity of people with intellectual disabilities from the perspective of Michel Foucault's philosophy

The analysis of conditions for creating a system for rehabilitation of disabled people after the year 1989 in Poland in a discursive perspective (Mouffe 2005; Laclau 1998; Rasiński 2010) allows to specify the governmentality, which forms this system. American-style neo-liberal governmentality adopted in Poland assumed both of the theoretical variants of European liberalism indicated by Foucault, while neither accepting the freedoms nor ceding the rights of intellectually disabled people according to their interests. Shaped gov-

¹ Dolnośląska Szkoła Wyższa; wieslaw.antosz@wtz.com.pl.

² Artykuł odwołuje się do mojej pracy doktorskiej „Konstruowanie podmiotowości osób z niepełnosprawnością intelektualną w perspektywie filozofii Michela Foucaulta” napisanej pod kierunkiem prof. DSW, dr. hab. Lotara Rasińskiego.

ernmentality of the rehabilitation system consolidates this duality, shaping the image of a disabled person, who does not co-participate in ruling, but is economically useful and is the subject to the prescriptive authority of pastoral type. These types of governmentality create the conditions to construct a schizophrenic normality of the abnormal.

Key words: the subjectivity, people with intellectual disabilities, practical criticism, governmentality, Michel Foucault

Wprowadzenie

Podmiotowość, samostanowienie dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną to problemy, na które w Polsce zwracają uwagę badacze w nurcie pedagogiki emancypacyjnej (Czerepaniak-Walczak 2007; Pańczyk 2004; Żółkowska 2004), zajmujący się badaniami nad koncepcją *empowerment* (Kruk-Lasocka 2013, 2016) czy też poszukiwaniem tożsamości grupowej tych osób (Zakrzewska-Manterys 2013). Część autorów nawiązuje także do tej problematyki, wskazując na społeczny dyskurs związany z piętnowaniem odmienności, odnosząc się do Goffmana i Lemerta (Rzeźnicka-Krupa 2011; Ostrowska 2003), oraz na uprzedzenia mające prowadzić do izolacji niepełnosprawnych (Maliszewski 2009). Ujęcie to koresponduje z badaniami wskazującymi, że człowiek niepełnosprawny nie kształtuje samodzielnie swojej tożsamości, lecz ma ją przydzieloną przez sam fakt niepełnosprawności, co skutkuje brakiem współodpowiedzialności społecznej (Bąbka 2004; Gustavson i Zakrzewska-Manterys 1997, 2003) oraz ucieczką od odpowiedzialności i brakiem aktywności w rozwoju własnej odpowiedzialności (Giermanowska 2007; Kościelska 2004; Lausch-Żuk 2003; Sekułowicz 2006; Suchon 2001). W wielu badaniach omawiane są także problemy niepełnosprawnych w pełnieniu funkcji społecznych adekwatnych do wieku (Krause 2010; Ostrowska 2003; Kościelska 2004; Tylewska-Nowak 2005).

W swych analizach dotyczących praktyki Warsztatów Terapii Zajęciowej wyszedłem z założenia, że tak silna obecność we współczesnym dyskursie pedagogicznym problematyki emancypacyjnej, połączonej z ujawnianiem zagrożeń i zniewolenia osób niepełnosprawnych, może być związana z tym, że przyjęte po 1989 r., a więc po zmianie ustroju w Polsce, systemowe rozwiązania rehabilitacyjne nie uwzględniły w sposób wystarczający kwestii podmiotowości osób niepełnosprawnych (Podgórska-Jachnik 2013). Kieruję się tym samym w stronę filozoficznej analizy warunków możliwości tworzenia podmiotowości.

Perspektywa dyskursu

Moje badania i analizy opierały się na interdyscyplinarnych jakościowych tradycjach metodologicznych Michela Foucaulta (Scheurich, McKenzie 2014). Analizując uwarunkowania systemowe, zewnętrzne, odwołałem się do metod archeologii i genealogii, a samą praktykę pracy z niepełnosprawnymi badałem w perspektywie troski o siebie i technik siebie. Badanie warsztatów przeprowadziłem na podstawie analizy systematycznie dokumentowanych opisów praktyk prowadzonych w latach 2004–2016. Jako kierownik warsztatów terapii zajęciowej prowadziłem zapiski dotyczące podejmowanych działań i obserwacji z tym związanych. Ponadto, obserwacje praktyk i działań podejmowanych z uczestnikami były dokumentowane w licznych materiałach filmowych, które przygotowywałem w tych latach, a także w przekazach medialnych na ten temat. Wszystkie materiały do moich badań rządomyślności warsztatów są zgromadzone na stronie internetowej WTZ (www.wtz.com.pl).

Perspektywą poznawczą moich analiz była **teoria dyskursu**, pozwalająca poszerzyć pole badania niepełnosprawności i podmiotowości. Rozumiem przez to wynikające z teorii dyskursu założenie, że niepełnosprawność i podmiotowość są konstruowane nie tylko społecznie i kulturowo, ale i to, co społeczne i kulturowe, jest ukształtowane historycznie i dyskursywnie. Dyskurs rozumiem jako całość, w której nie da się odróżnić od siebie tego, co językowe, i tego, co pozajęzykowe. W związku z tym można stosować teorię dyskursu do analiz świata społecznego, uznając, że konstruktywną rolę odgrywa zarówno język, jak i działanie. Autorem dyskursu nie jest podmiot, lecz dyskurs tworzy się w praktykach tworzących warunki do pojawiania się nowych dyskursów, wymagających relacji oraz aktywności ze strony tych, których ten dyskurs dotyczy (Foucault 1995; Rasiński 2012).

Zastosowanie teorii dyskursu wskazuje również na przyjmowaną przeze mnie koncepcję podmiotowości, różną od oświeceniowej, która uznaje podmiot za nadający sens rzeczom i pojęciom, a tym samym tworzący świat, co w zasadzie podważa możliwość zaistnienia dyskursu jako warunku możliwości świata społecznego. Za Foucaultem (2012) przyjmuję, że podmiot nie istnieje w sensie metafizycznym jako stała i niezależna istota człowieczeństwa, lecz podmiotowość nieustannie się tworzy w działaniach. Zasadnicza różnica w stosunku do oświeceniowej koncepcji uniwersalnego podmiotu jest taka, że podmiot proponowany przez Foucaulta musi wykonywać pracę nad sobą, aby poznawać prawdę o świecie i sobie samym. Nie poznaje świata i siebie w sposób pewny i prawdziwy tylko z racji posiadania rozumu. Ponieważ praca nad sobą dotyczy każdego podmiotu, można przyjąć, że odnosi się również do podmiotu uznawanego za szalony.

Zdaniem Foucaulta problematyczność podmiotowości jest związana z tym, że podmiotowi narzuca się z zewnątrz prawdę o nim samym, a jednocześnie ten sam

podmiot jest podporządkowany własnej tożsamości wykreowanej przez samowiedzę lub sumienie. W każdej z tych sytuacji mamy do czynienia z formami władzy podporządkowującej. Walka z tymi formami władzy dotyczy więc także podporządkowania i samego upodmiotawiania. Podmiot stawiający opór wobec relacji władzy i procedur ujarzmiania równocześnie przekształca te relacje. Foucaultowi nie chodzi o uwolnienie od państwa i jego instytucji, ale o uwolnienie od państwa z jego sposobami indywidualizacji. Dążenie do podmiotowości byłoby więc odmową tego typu indywidualizacji, jaka była narzucana od wieków (Foucault 2012; Rasiński 2012). Nie znajdujemy zatem u Foucaulta deterministycznej koncepcji podmiotu przesiąkniętego tym, co zewnętrzne, dążącego do oświeceniowego ideału. Podmiot u Foucaulta to podmiot uwikłany w kulturę, dyskurs i podejmujący zadanie autokreacji przez opór i bunt, oraz przejmowanie panowania nad sobą. Takie ujęcie podmiotu jest bliskie także Chantal Mouffe (2005), podkreślającej relacyjny i niedomknięty charakter tożsamości.

Rządomyślność i badania

Teoretyczną kategorią, którą stosuję w opisie i analizie praktyk dyskursywnych jest pojęcie rządomyślności. Pojęcie to pozwala badać rzeczywistość społeczną, wychodząc poza tradycyjne schematy opisu pojęć czy instytucji (Foucault 2011). Rządomyślność to kategoria teoretyczna Foucaulta odnosząca się do sposobów rządzenia z uwzględnieniem rodzajów sprawowanej władzy, wiedzy oraz technik i instytucji. Foucault podkreśla także rolę podmiotu w rządomyślności oraz jej dyskursywność, usytuowanie w zmieniającej się historii i kulturze oraz zewnętrżność wobec badanych praktyk. Mówiąc wprost, pojęcie rządomyślności wskazuje, że aby poznać państwo, należy odwołać się do warunków istniejących poza państwem. Odnosząc to teraz do mojej własnej praktyki prowadzenia warsztatów terapii zajęciowej, można założyć, że zrozumienie ich funkcjonowania zależy od zrozumienia tego, co się znajduje w ich otoczeniu. Nie opisuję ich zatem w swojej pracy poprzez logikę ich funkcjonowania czy zasad organizacji jako konkretnej placówki, lecz próbuję dostrzec technikę władzy, która rządzi ludźmi poprzez tę instytucję.

Koncepcja rządomyślności jako kategoria dyskursywna pozwala także dostrzec rolę refleksji w tworzeniu praktyki i jej relacyjność wobec zmiany namysłu nad tą praktyką. Wskazuje to także na krytyczną funkcję języka filozofii wprowadzanego do konkretnej praktyki w perspektywie jej realnej zmiany. Sednem moich badań było pokazanie, jak wprowadzenie antyesencjalistycznej i agonistycznej koncepcji podmiotowości i świata społecznego do refleksji nad własną praktyką powoduje zmianę owej praktyki, zmierzającą w stronę otwarcia możliwości konstruowania podmiotowości niepełnosprawnych. Posługuję się w tym

celu pojęciem krytyki praktycznej Lotara Rasińskiego (2012), zakładającej, że krytyka jako praktyka, praca wykonywana na sobie, to refleksja nad możliwością wykroczenia poza to, co wydaje nam się konieczne i nieuchronne. Uświadomienie sobie, że racjonalność jest czymś zależnym od ludzi, w dużej mierze konstruktem społecznym, a nie zewnętrznym przymusem, pozwala myśleć i postępować inaczej. Analiza rządomyślności owej praktyki za pomocą Foucaultowskich narzędzi genealogii i troski o siebie pokazuje możliwość innej niż opartej na uniwersalnej racjonalności rządomyślności, w której ciągły nadzór i kontrola ustępują miejsca możliwości buntu niepełnosprawnych, podejmowania samodzielnego działania, a nawet zamiany ról ze specjalistami. Efektem tego staje się możliwość samodzielnego tworzenia się podmiotowości niepełnosprawnych wobec własnych wartości, otwierająca tym samym perspektywę podmiotowości etycznej niepełnosprawnych intelektualnie.

W swoich analizach instytucji warsztatów terapii zajęciowej posłużyłem się metodami wypracowanymi przez Foucaulta: archeologią, genealogią oraz troską o siebie. Przyjmuje się czasem, że w badaniach inspirowanych myślą Foucaulta należy stosować metodę genealogiczną, jakoby nadrzędną wobec archeologii, gdyż sformułowaną w późniejszym okresie i będącą poniekąd rozwinięciem metody archeologicznej. Tymczasem sam Foucault podkreśla wartość obu metod analizy, dodając do tego jeszcze troskę o siebie. Archeologia ma badać warunki możliwości pojawiania się wiedzy, czyli formy praktyk dyskursywnych; genealogia – przejawy władzy; troska o siebie orientuje się natomiast na objawach praktyk siebie, dzięki którym jednostka uznaje siebie za podmiot.

Posłużyłem się metodą archeologiczną do analizy czasu zmiany ustroju w Polsce w roku 1989, gdy wprowadzono kapitalizm oparty na liberalizmie (neoliberalizmie) do gospodarki, przyjęto nowe rozumienia roli państwa i jednostek oraz wyłoniły się na tym tle koncepcje rehabilitacji osób niepełnosprawnych ujęte w normy prawne i instytucjonalne, stanowiące siatkę dyskursywną, w której osadzone są pojęcia. Swoje analizy archeologiczne oparłem na badaniu różnego rodzaju tekstów (Atkinson, Delamont 2014): historycznych (Judt 2013), ekonomicznych (Foucault 2011; Judt 2012; Kołodko 2010), aktów prawnych (ustawy, rozporządzenia, teksty o historii warsztatów i psychiatrii), tekstów filozoficznych dotyczących problemu liberalizmu i podmiotowości (Foucault 2011 i Mouffe 2005), koncepcji niepełnosprawności oraz uzasadnień religijnych w dokumentach na temat niepełnosprawności.

Natomiast analizą genealogiczną posłużyłem się do zbadania dyskursu dotyczącego rehabilitacji osób z niepełnosprawnością. Genealogia bada przejawy władzy w relacjach, technikach i formach wykorzystanych do jej sprawowania, zakładając, że rzeczy nie mają swojej istoty i rezygnując z poszukiwania źródeł. W jej ujęciu to, co uważamy za istotę rzeczy, powstawało stopniowo z form, które

były jej obce. Zgodnie z tym, starałem się ukazać rodzaj rządomyślności leżącej u podstaw utworzenia instytucji WTZ, zgodnej z dyrektywami władzy-wiedzy tworzącej system rehabilitacji w Polsce po 1989 r. Tutaj oparłem się na dokumentach i raportach dotyczących oceny funkcjonowania tej formy rehabilitacji. Natomiast metodą analizy samej praktyki pracy w warsztatach była dla mnie koncepcja troski o siebie Foucaulta, będąca podejściem nieesencjalistycznym, co wiązało się z wprowadzeniem języka filozofii agonizmu do analizowanych praktyk, dzięki czemu analiza ta staje się krytyką praktyczną. Obok dokumentów dotyczących praktyk warsztatów: oficjalne pisma, moje własne notatki, opisy własne i instruktorów dotyczące wolontariatu, wyjazdów górskich i wspinaczkowych, prowadzenia kawiarni w Gorzowie, opieki nad cmentarzem żydowskim, do analizy praktyki wykorzystałem również zgromadzone przez lata materiały filmowe powstające na warsztatach, a także materiały dziennikarskie na temat warsztatów. Chodziło o próbę znalezienia odpowiedzi na pytanie, jak dzięki zastosowaniu krytyki praktycznej tworzą się warunki do zmiany rządomyślności i dyskursu wytwarzającego podmiotowość osób z niepełnosprawnością intelektualną. Zastosowanie technik siebie pozwoliło mi przejść od analizy uwarunkowań zewnętrznych tworzenia podmiotowości do analizy warunków, jakie ma tworzyć sam podmiot wobec siebie. Materiałem, którym posłużyłem się do analizy rządomyślności w perspektywie technik siebie były opisy własne i wypowiedzi instruktorów, które traktuję jako obraz innego, a także wypowiedzi niepełnosprawnych analizowane poprzez opisy praktyk ich życia oraz obrazujące te praktyki filmy. Badana praktyka nie była zaplanowanym projektem badawczym, lecz zmieniającą się rzeczywistością, stąd jawi się jako dyskursywna, historyczna, uwarunkowana społecznie i kulturowo. Przyjęta perspektywa pozwoliła mi odejść od prób opisywania sytuacji osób z niepełnosprawnością językiem specjalisty i do pewnego stopnia oddać głos samym niepełnosprawnym, którzy „wypowiadają” siebie poprzez praktyki, w których uczestniczą.

Wnioski z badań

Podstawowym zagadnieniem moich badań było pytanie o dyskurs leżący u podstaw systemu rehabilitacji dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną po roku 1989 w Polsce. Pytanie to skierowało mnie tym samym w stronę filozoficznej analizy warunków możliwości tworzenia podmiotowości. Z przeprowadzonych przeze mnie badań wynika, że istniejąca rządomyślność systemu i praktyki rehabilitacji nie zawiera warunków umożliwiających tworzenie podmiotowości niepełnosprawnych intelektualnie. Podmiotowość ta ma być bowiem konstruowana według schematów zmierzających do ogólnego wzorca, nieuwzględniającego

zróźnicowania żyjących w konkretnych warunkach i mających różną historię osób z niepełnosprawnością. W moim przekonaniu rządomyślność systemu opiera się na założeniach instrumentalnej racjonalności uniwersalnej, w ramach której niepełnosprawny intelektualnie musi się dostosowywać do nakazu specjalistów, dysponujących instrumentarium naukowym, czyli kwestionariuszami, ocenami, raportami, opiniami psychologicznymi. W ten sposób ma być produkowana niepełnosprawność użyteczna społecznie, co oznacza po prostu, że niepełnosprawni mają pracować, oraz najmniej uciążliwa społecznie, co oznacza, że niepełnosprawni mają uczyć się zaradności i podstaw samodzielności, po to, by nie sprawiać problemów, a nie po to, by rozwijać własną podmiotowość.

Można to zauważyć w kontekście społecznego dyskursu na temat niepełnosprawności intelektualnej w Polsce, który zdecydowanie ogranicza możliwości pełnienia ról małżeńskich i rodzicielskich. Z jednej strony jest to niespójne z preferowanymi w naszej kulturze wzorcami i wartościami życia, a więc rodziny i posiadania dzieci, z drugiej zaś wskazuje na produktywną rolę obowiązujących dyskursów w kontekście przyjmowanych w systemie założeń typu ideologicznego, a więc neoliberalizmu. Seksualność jest bowiem jednym z najbardziej osobistych czynników kształtowania podmiotowości, a nawet, jak to określa Foucault, sejsmografem podmiotowości (1995). Zakaz seksualny wobec niepełnosprawnych intelektualnie nie jest jednak prostym ograniczeniem czy też wykluczeniem z ważnej sfery życia. Ponieważ moje badania wskazały, że seksualność nie jest dopuszczana właśnie w kontekście rodziny własnej, a tolerowana jako zaspakajanie własnych potrzeb, można sądzić, że obowiązujące dyskursy pozwalają na kontrolowanie jednostek właśnie poprzez ich seksualność. Zakaz seksualny dla niepełnosprawnych intelektualnie można rozumieć jako produkowanie użyteczności ekonomicznej w społeczeństwie. W dyskursie nie chodzi więc o to, by mówić: „nie”, ale produkować jednostki przydatne w społeczności. A właśnie brak produktywnej seksualności niepełnosprawnych intelektualnie ma pokazać ich użyteczność i przydatność jako niesprawiających dodatkowych problemów i obciążeń ekonomicznych. Ten neoliberalny dyskurs współgra tutaj całkowicie z religijno-moralnym dyskursem Kościoła katolickiego w Polsce.

Zasada liberalizmu przez przeważającą część reformatorów ustroju po 1989 r. była traktowana jako bezdyskusyjny, niepodlegający krytyce paradygmat. Zdaniem Foucaulta, dla którego liberalizm był kolejną pojawiającą się w historii racjonalnością rządzenia, podstawowym problemem myśli liberalnej było to, jak ograniczyć rządzenie. Wypracowano dwie drogi owego ograniczania: poprzez odwołanie do praw człowieka oraz ze względu na dobro rynku, czyli użyteczność rynkową działających tu podmiotów. Można zauważyć, że w Polsce po 1989 r. przyjęte zasady liberalizmu dopuszczały interwencję państwa w rynek dla zapewnienia jego wolności, konkurencyjności czy sprawiedliwości (tak jak to było np.

w Niemczech czy Francji), ale te interwencje nie zawierały w sobie elementu negocjacji z podmiotami rynku, lecz nawiązywały do ducha planowania socjalistycznego, co polegało na tym, że władza z góry wiedziała, jak rządzić, by osiągnąć cel. W przypadku osób z niepełnosprawnością intelektualną polegało to na stworzeniu dokładnego planu ich rehabilitacji mającego prowadzić do podjęcia pracy. Choć w Polsce przyjęto amerykańską wersję neoliberalizmu, nie zawierał on w sobie nawet namiastki amerykańskiego snu o spełnianiu indywidualnych planów. Amerykańska wersja neoliberalizmu sprzeciwiała się interwencji państwa także w systemy społeczne, które miały podlegać ekonomicznym regułom rynku, a człowiek miał być przedsiębiorcą samego siebie. W polskim systemie rehabilitacji to państwo ustaliło sposób życia niepełnosprawnych intelektualnie, zakładając, że będą oni pracować lub przechodzić do specjalnych ośrodków wsparcia. W ogóle nie brano pod uwagę, że można żyć inaczej. Konstruowany system nie zakładał też aktywności samych niepełnosprawnych. Odwoływanie się do sprawiedliwości i praw człowieka oraz użyteczności rynkowej samych niepełnosprawnych wskazuje na to, że system rehabilitacji był oparty na obydwu wariantach liberalizmu europejskiego, realizując przy tym założenia neoliberalizmu amerykańskiego. Trudno się dziwić, że takie założenia mogą prowadzić tylko do podmiotowości, którą określam jako „schizofreniczną normalność nienormalnych”.

Warsztaty terapii zajęciowej w tym systemie można określić jako społeczne warunki tworzenia podmiotowości, realizujące zadania i metody określone przez władzę. Władza tworzy uczestnika warsztatów, a następnie go tłumi, gdyż celem działania warsztatów jest to, żeby uczestnik przestał być uczestnikiem. Idealny uczestnik warsztatów to taki, którego w zasadzie nie ma. Konstruowana według zaleceń władzy-wiedzy tożsamość niepełnosprawnych intelektualnie polega więc na rezygnacji z tożsamości niepełnosprawnych intelektualnie i jej zaprzeczeniu. Odpowiada to klasycznym technikom władzy pastoralnej, w których poznanie prawdy o podopiecznym jest równoznaczne z powiedzeniem mu, kim jest i jak ma podążać za przewodnikiem, pasterzem.

Pozostaje pytanie: Jak to się dzieje, że tak niespójna w swych założeniach koncepcja, czerpiąca z obcych ideologii liberalnej techniki władzy-wiedzy, jest tak uparcie realizowana? Należałoby założyć, że gdyby państwu zależało na tym, aby osiągać wyższą efektywność warsztatów, mogłoby wprowadzić zróżnicowany system ich oceny i finansowania, premiujący lepsze wskaźniki we wprowadzaniu uczestników na rynek pracy. Skoro jednak państwo tego nie robi, to można zaryzykować stwierdzenie, że chodzi przede wszystkim o samą normalizację i dyscyplinę, nawet gdyby to miało szkodzić planowanej efektywności. Władza jest więc zainteresowana tworzeniem ograniczonej podmiotowości osób niepełnosprawnych intelektualnie, gdyż zróżnicowana i zmieniająca się podmiotowość przysparzałyby jej tylko problemów. Oddziaływanie warsztatów można by było określić

jako edukację oswajającą, która dostosowuje jednostki do oczekiwań władzy, tak pod względem praktyk, jak też myślenia: zabija samodzielność, krytyczność i odpowiedzialność. Można powiedzieć, że zabija indywidualność nie tylko w kształtowanych niepełnosprawnych, ale także tych, którzy ich kształtują.

Podsumowując, rządomyślność systemu rehabilitacji zakłada potrzebę tworzenia człowieka niepełnosprawnego jako użytecznego ekonomicznie, ale jego podatność na rządzenie nie uwzględnia wolności, lecz podporządkowanie się dyrektywnemu zarządzaniu. Można to uznać za kolejny przykład rozdźwięku między założeniami systemu a jego praktyką.

Badania własne doprowadziły mnie do konkluzji, że przyczyna porażek lub braku spodziewanych sukcesów w mojej pracy z niepełnosprawnymi intelektualnie w dużej mierze nie tkwi w braku odpowiednich koncepcji i technik pracy, ale w przyjętych założeniach filozoficznych i wynikających z nich sposobach myślenia. Filozofia zaproponowana przez Foucaulta zmienia całkowicie koncepcję relacji do innego. W badaniach i literaturze dotyczących niepełnosprawności przyjmuje się zazwyczaj, że innym jest niepełnosprawny i podejmuje się starania, by przestał być innym, nawet wtedy, gdy akceptuje się jego inność. W świetle Foucaultowskiej koncepcji hermeneutyki podmiotu innym jest filozof prowokujący do pytań i troski o siebie. W praktyce warsztatów tym innym jestem w pewnym sensie ja – terapeuta, gdyż to w konfrontacji ze mną tworzy się tożsamość tego, kto chce podjąć pracę w poszukiwaniu siebie. Jeżeli tak jest, wówczas niesie to za sobą konsekwencje dotyczące relacji pomiędzy nami. Jeżeli ja jestem innym, to być może z perspektywy osoby z niepełnosprawnością jestem kimś, kto zniewala, narzuca, ogranicza, a nawet gdy wyzwala, to w stronę własnego obrazu wyzwolenia. Podmiotowość w relacji troski o siebie dotyczy więc w dużym stopniu także mej własnej troski o siebie.

Dylematy dotyczące możliwości podmiotowości niepełnosprawnych intelektualnie rodzą się głównie w dyskursie odwołującym się do języka racjonalności uniwersalnej. Zmiana języka doprowadziła w moim przypadku do zmiany praktyki, która z kolei zwrótnie konstruowała język dyskursu tworzącego tożsamości i podmiotowości niepełnosprawnych intelektualnie w różnych praktykach. W swojej praktyce próbowałem posługiwać się pojęciami troski o siebie, wolności, rządzenia sobą, sprzeciwu wobec władzy, agonizmu, co pozwoliło zadziałać mechanizmowi tak trafnie opisanemu przez Freire'go: ulepszam swoją praktykę dzięki teorii, ale też moja praktyka pozwala mi lepiej zrozumieć teorię. Aby stworzyć warunki podmiotowości, należało posłużyć się inną rządomyślnością, a zatem ja, jako przedstawiciel owej rządomyślności, musiałem pracować nad sobą, aby oni mogli się tworzyć.

Literatura

- Atkinson P., Delamont S., 2014, *Perspektywy analityczne*, tłum. B. Mateja [w:] N.K. Denzin, Y.S. Lincoln (red.), *Metody badań jakościowych*, t. 2, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Barnes C., Mercer G. (red.), 1996, *Exploring the Divide: Illness and Disability*, Leeds: Disability Press.
- Barnes C., Mercer G., 2008, *Niepełnosprawność*, tłum. P. Morawski, Warszawa: Sic!
- Bąbka J. (red.), 2004, *Człowiek niepełnosprawny w różnych fazach życia*, Warszawa: Żak, Wydawnictwo Akademickie.
- Biesta G., 2008, *Toward a New 'Logic' of Emancipation: Foucault and Rancière, Philosophy of Education*, Stirling: University of Stirling.
- Czerepaniak-Walczak M., 2007, *Pedagogika emancypacyjna*, Gdańsk: GWP.
- Deleuze G., 2004, *Foucault*, tłum. M. Gusin, Wrocław: Wydawnictwo Naukowe DSW.
- Foucault M., 1977, *Archeologia wiedzy*, tłum. A. Siemek, Warszawa: PIW.
- Foucault M., 1983, *Subject and Power* [w:] H.L. Dreyfus, P.K. Rabinow, *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, Chicago: University of Chicago Press.
- Foucault M., 1994, *Reponse a une question* [w:] D. Defert, F. Ewald (eds.), *Dits et écrit: 1954–1988*, t. 1, Paris: Gallimard.
- Foucault M., 1994a, *Aesthetics, method, and epistemology*, New York: New Press.
- Foucault M., 1995, *Historia seksualności. Wola wiedzy. Użytek z przyjemności. Troska o siebie*, tłum. B. Banasiak, T. Komendant, K. Matuszewski, Warszawa: Czytelnik.
- Foucault M., 2000, *Czym jest Oświecenie?* [w:] *idem, Filozofia, historia, polityka. Wybór pism*, tłum. D. Leszczyński, L. Rasiński, Warszawa–Wrocław: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Foucault M., 2000a, *Techniki siebie, Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja*, nr 2(10).
- Foucault M., 2000c, *Nietzsche, genealogia, historia* [w:] *idem, Filozofia, historia, polityka. Wybór pism*, tłum. D. Leszczyński, L. Rasiński, Warszawa–Wrocław: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Foucault M., 2000d, *Rządomyślność* [w:] *idem, Filozofia, historia, polityka. Wybór pism*, tłum. D. Leszczyński, L. Rasiński, Warszawa–Wrocław: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Foucault M., 2004, *Naissance de la biopolitique*, Tours: Seuil/Gallimard.
- Foucault M., 2009, *Nadzorować i karać. Narodziny więzienia*, tłum. T. Komendant, Warszawa: Fundacja Aletheia.
- Foucault M., 2010, *Bezpieczeństwo, terytorium, populacja*, tłum. M. Herrer, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Foucault M., 2011, *Narodziny biopolityki*, tłum. M. Herer, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Foucault M., 2012, *Hermeneutyka podmiotu*, tłum. M. Herer, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Goffman E., 2005, *Piętno, rozważania o zranionej tożsamości*, tłum. A. Dzierżyńska, J. Tokarska-Bakir, Gdańsk: GWP.
- Gustavsson A., Tøssebro J., Zakrzewska-Manterys E. (red.), 2003, *Niepełnosprawność intelektualna a style życia*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Gustavsson A., Zakrzewska-Manterys E. (red.), 1997, *Upośledzenie w społecznym zwierciadle*, Warszawa: Żak Wydawnictwo Akademickie.

- Judt T., 2012, *Wielkie złudzenie? Esej o Europie*, tłum. A. Jankowski, Poznań: Rebis.
- Judt T., Snyder T., 2013, *Rozważania o wieku XX*, tłum. P. Marczewski, Poznań: Rebis.
- Koczanowicz L., 2015, *Polityka dialogu*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kołodko G., 2010, *Świat na wyciągnięcie myśli*, Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Kościelska M., 2004, *Niechciana seksualność – o ludzkich potrzebach osób niepełnosprawnych intelektualnie*, Warszawa: Czarna Owca.
- Krause A., 2005, *Człowiek niepełnosprawny wobec przeobrażeń społecznych*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Krause A., 2010, *Współczesne paradygmaty pedagogiki specjalnej*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Kruk-Lasocka J., 2006, *Empowerment – szansa czy zagrożenie dla społecznej adaptacji dorosłych osób upośledzonych umysłowo* [w:] M. Sekułowicz (red.), *Wybrane problemy pedagogiki specjalnej*, Wrocław: Wydawnictwo Naukowe DSW.
- Kruk-Lasocka J. et al. (red.), 2013, *Zrobimy to sami... W drodze do samostanowienia osób z głębszą niepełnosprawnością intelektualną*, Katowice: STAPIS.
- Kruk-Lasocka J., Suchon A., 2013, *Niesamodzielność nabyta i co dalej? Jak wspomagać osoby z niepełnosprawnością intelektualną w rozwijaniu kompetencji do samostanowienia?* [w:] J. Kruk-Lasocka et al. (red.), *Zrobimy to sami... W drodze do samostanowienia osób z głębszą niepełnosprawnością intelektualną*, Katowice: STAPIS.
- Laclau E., 1988, *Dyskurs*, tłum. C. Cieśliński, M. Poręba [w:] R. Goodin, P. Pettit (red.), *Przewodnik po współczesnej filozofii politycznej*, Warszawa: Książka i Wiedza.
- Laclau E., Mouffe Ch., 2007, *Hegemonia i socjalistyczna strategia*, tłum. S. Królak, Wrocław: Wydawnictwo Naukowe DSW.
- Lausch-Żuk J., 2003, *Modele wspierania osób z niepełnosprawnością intelektualną i ich rodzin* [w:] K. Rzedzicka, A. Kobyłańska (red.), *Dorosłość, niepełnosprawność, czas współczesny*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Lausch-Żuk J., 2008, *Dzieci z głębszą niepełnosprawnością intelektualną* [w:] I. Obuchowska (red.), *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Maliszewski N., 2009, *Cień uprzedzeń*, Charaktery, nr 1.
- Mouffe Ch., 2000, *Politics and Passions. The Stakes of Democracy*, Ethical Perspectives, no. 2–3, pp. 146–150.
- Mouffe Ch., 2001, *Wittgenstein and the Ethos of Democracy* [w:] *idem*, L. Nagl (eds.), *The Legacy of Wittgenstein: Pragmatism or Deconstruction*, Frankfurt: Peter Lang Publishing.
- Mouffe Ch., 2005, *Paradoks demokracji*, tłum. W. Jach, M. Kamińska, A. Orzechowski, Wrocław: Wydawnictwo Naukowe DSW.
- Ostrowska A., 1997, *Postawy społeczeństwa polskiego w stosunku do osób niepełnosprawnych* [w:] A. Gustavsson, E. Zakrzewska-Manterys (red.), *Upośledzenie w społecznym zwierciadle*, Warszawa: Żak Wydawnictwo Akademickie.
- Ostrowska A., 2003, *Kompetencje społeczne osób niepełnosprawnych* [w:] K. Rzedzicka, A. Kobyłańska (red.), *Dorosłość, niepełnosprawność, czas współczesny*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Podgórska-Jachnik D., 2013, *Głusi. Emancypacje*, Łódź: Wydawnictwo Naukowe WSP.
- Rasiński L., 2010, *Dyskurs i władza, Zarys polityki agonistycznej*, Wrocław: Wydawnictwo Naukowe DSW.

- Rasiński L., 2010a, *Foucault, marksizm, polityka*, Studia Philosophica Wratislaviensia, t. 5, fasc. 4, s. 151–160.
- Rasiński L., 2012, *Śladami Marksa i Wittgensteina*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Rzeźnicka-Krupa J., 2011, *Niepełnosprawność i świat społeczny*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Sekułowicz M. (red.), 2006, *Wybrane problemy pedagogiki specjalnej*, Wrocław: Wydawnictwo Naukowe DSW.
- Suchon A., 2001, *Samodzielność osoby niepełnosprawnej intelektualnie jako wspólne wyzwanie szkoły i domu* [w:] M. Flanczewska-Wolny (red.), *Jakość życia w niepełnosprawności. Mity a rzeczywistość*, Gliwice–Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Tylewska-Nowak B., 2005, *Pytania dotyczące autonomii osób z głębszą niepełnosprawnością intelektualną* [w:] A. Klinik, J. Rottermund, Z. Gajdzica (red.), *Edukacja – socjalizacja – autonomia w życiu osoby niepełnosprawnej*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Zakrzewska-Manterys E., 2013, *Down i reszta świata* [w:] *Zespół Downa w XXI wieku*, Warszawa: Stowarzyszenie Rodzin i Opiekunów Osób z Zespołem Downa Bardziej Kochani.
- Żółkowska T., 2004, *Wyrównywanie szans społecznych osób z niepełnosprawnością intelektualną. Uwarunkowania i obszary*, Szczecin: In Plus.